

בני גמליאלי

עוֹרֵי דְבָרֵי שִׁיר

דמות היהודיה והמוסלמית בשירת הנשים בתימן

בני גמליאלי

עוֹרֵי דְבָרֵי שִׁיר
דמות היהודיה והמוסלמית
בשירת הנשים בתימן

ערך: יוסף יובל טובי

הוצאת האגודה לטיפוח חברה ותרבות

נתניה תשפ"א

הספר נדפס בסיוע עיריית אילת

©

כל הזכויות שמורות

האגודה לטיפול חברה ותרבות

כיכר העצמאות 11, ת"ד 1167, נתניה 42271

טלפון: 09-833-1325; פקס: 09-861-4712

www.teman.org.il

hatemanim@gmail.com

דפוס א. שטרן, ירושלים תשפ"א

מסת"ב 978-965-92796-8-5

ספרי זה מוקדש לעילוי נשמתו של אבי, מורי ורבי, נסים בנימין גמליאלי ז"ל,
שהיה לי מורה רוחני, איש שיח וסוד.
ולאמי הורתי תבל"א, צפורה (תרנג'ה) לבית חתוכה, שהאירה לי את הדרך
לאחר הסתלקותו של אבי.

עיצוב הכריכה: אביבה וייס

עריכה לשונית: עומר גמליאלי

צילום: בני גמליאלי

תודה: לאסתר גולומבק, לרימון זרחי, מלכה סולימן ורותי אלימלך.

שלמי תודה

לכל מי שעמדו לצדי במהלך המחקר שנמשך יותר מעשר שנים וְשָׁפְרִיו יוצא עתה לאור.

לאמי – מקור כוח ועידוד לאחר מותו של אבי; המסרנית העיקרית של השירים החדשים ששובצו בספר זה; אמי, שניחנה בזכרון נפלא, שעזר לי לפענח פרשיות ואירועים סתומים.

לאבי – המקור וההשראה לכתיבת מחקר זה ומורשתו היא הקורפוס העיקרי בספר זה. ככל שהפכתי והפכתי, הבנתי עד כמה גדולה תרומתו לחקר יהדות תימן ותרבותה בכלל ולהבנת עולמה של האשה התימניה בפרט.

למנחה שלי פרופ' יוסף יובל טובי – שבנוסף להנחייתו רבת השנים היה לי לחבר, ליועץ ולאוזן קשבת. העבודה המשותפת בינינו היא פועל יוצא של הַכְרוּתוֹ העמוקה וארוכת שנים עם אבי, שרחש לו הערכה עמוקה. אין ספק, ש'זכות אבות' עמדה לי כל השנים האלה.

לבני משפחתי, רעייתי רחל ולבני עומר ואיתי – שליווני ועודדוני במהלך כל שנות המחקר.

לכל המסרניות ברחבי הארץ – שגילו סבלנות ומאור פנים וקיבלוני בהכנסת אורחים לפי מיטב המסורת התימנית: במרק וחלבה, בג'עלה וקפה מתובל בחוואיג', ורק לאחר זאת ניאותו לפתוח לבן ולספק לי את מבוקשי.

לאחי נצר ולאחייני יניב עורקבי - על ההערות לפני ההגשה לדפוס.

לחוג ספרות עברית והשוואתית באוניברסיטת חיפה – שהיה לי בית בכל שנות המחקר.

לדר' יגאל בן שלום, יו"ר האגודה לטיפוח חברה ותרבות מייסודו של עובדיה בן שלום.

למאיר יצחק הלוי, ראש עיריית אילת.

למשורר טוביה סולמי, לד"ר אבינועם צברי, לדר' דני ברמעוז ולדר' כרמלה אבדר – שעודדו ותמכו בי לכל אורך המחקר.

לדר' נעמה בן-עמי – שסייעה לי בתרגום שיריה של המסרנית ברכה כהן.

לחברתי היקרה קלייר בלס – שליוותה אותי במחקרי זה בעזרה ובעצות טובות.

לבטי סמילימיץ, מנהלת סניף ויצו באילת.

לסימה נמיר, יו"ר סניף נעמת באילת.

לאשה התימניה, האלמונית, המשוררת – שבכשרון רב הורישה מורשת חשובה זו לדורות הבאים.

בני גמליאלי

תוכן העניינים

11	יוסף יובל טובי, נסים בנימין גמליאלי: סופר, חוקר תרבות והומניסט
17	מברא
17	א. פתח דבר
18	ב. שירת הנשים בתימן
20	ג. החברה השמרנית בתימן
21	ד. האהבה בשירה העממית
25	ה. סקירת המחקר על שירת הנשים היהודיות בתימן
30	ו. שירת הנשים היהודיות בארצות המזרח ובצפון אפריקה
30	ז. הרקע התאורטי והמחקרי
33	ח. בין שירת הנשים היהודיות לבין שירת הנשים המוסלמיות
42	ט. בין האשה העירונית לבין אחותה הכפרית
42	י. בין שירת הנשים בתימן לבין שירת הנשים בארצות האסלאם האחרות
43	יא. בין שירת הנשים העממיות לבין שירת הנשים המשכילות בנות ימינו
46	יב. תרומתו של הספר לנושא הנדון
47	פרק ראשון: המחאה בשירת הנשים
47	א. מחאה בשירת נשים ממרוקן בסרט צרפתי
52	ב. מחאה מתונה בשירת הנשים בתימן
56	ג. מחאת הבעל על אשתו בשירת הנשים בתימן
58	ד. המחאה בשירת הנשים המוסלמית
60	פרק שני: אבן הריחיים, הבאר והנדנדה כמקור לשירה העממית
60	א. אבן הריחיים
63	ב. הבאר
65	ג. הנדנדה
69	פרק שלישי: יסוד הנטישה / הפרידה
79	פרק רביעי: הבערות כנורמה חברתית; ומנגד – מעלתה של האשה
83	פרק חמישי: ה'צרה' ותופעת ריבוי הנשים
89	פרק שישי: בתולין
89	א. הבתולין במסורת ישראל לדורותיו
92	ב. הבתולין בחברה המוסלמית
94	ג. הבתולין בחברה היהודית בתימן

96	פרק שביעי: החיזור בין בני הזוג
102	פרק שמיני: החתן והכלה בשירה העממית
109	פרק תשיעי: הַחֲנָא
115	פרק עשירי: החתונה בתימן ובארצות מוסלמיות אחרות
115	א. החתונה בתימן ואירועיה
117	ב. שירי החתונה בתימן ובקהילות ישראל האחרות
130	פרק אחד עשר: נישואי בוסר ונישואי צעירות עם זקנים
130	א. מבוא
134	ב. הגנת צניעותה מפני פיתויים
134	ג. הבטחת מצב כלכלי טוב יותר לכלה
135	ד. הבטחת יהדותה של הכלה
135	ה. כדי לזכות בחתן ממשפחה טובה
136	ו. המוהר כסיוע כלכלי וסמל למעמד חברתי
137	ז. תוחלת חיים נמוכה ותמותה גבוהה
137	ח. גִזְרַת היתומים
138	ט. מנהג ה'סידאה וניבאל'
138	י. נישואי הבוסר בתימן ובארצות אחרות במחקר ובתקשורת בני זמננו
141	פרק שנים עשר: שירת הנשים: מהותה, צורתה ותכניה
141	א. פתח דבר
144	ב. השירה העממית כבלדה
152	ג. פתיחות דתיות ואמוניות
159	ד. הדימויים מן הטבע
166	ה. התשוקה והתאָנה בשירת הנשים והשימוש בלשונות ארוטיים
170	ו. הדרשיח והמונולוג בשירה
175	ז. שירי קינה
179	ח. סיכום
187	נספח א: שירים חדשים שתועדו מפי מסרניות
188	א. ברכה כהן
197	ב. צפורה גמליאלי
206	ג. אורנה וגנר
210	ד. פאני (פרחה) ביטון (עמר)
212	נספח ב: נסים בנימין גמליאלי: לדמותו של חוקר סופר ומחנך
231	ביבליוגרפיה

יוסף יובל טובי

נסים בנימין גמליאלי: סופר, חוקר תרבות והומניסט¹

הדור האחרון לשעבוד של יהודי תימן והראשון לגאולה התברך במספר לא רב של מלומדים שפרצו בהשגיהם בתחום היצירה הספרותית העשירה הרחק אל מעבר למקובל במסורת של עדתם במהלך ישיבתה בגולה. עמהם ניתן למנות את מהלל העדני איש עדן, הרב שלום גמליאל והרב יוסף קאפח אנשי צנעא, רצון הלוי איש שרעב ושלום מדינה איש צנעא, ייזכרו כולם לברכה ולטובה; ולהבדיל בין המתים לבין החיים, מרדכי יצהרי שהורתו התרבותית ברדאע וגידולו בצנעא, ואהרן בן דוד איש צפון תימן, יאריכו ימיהם בטוב ושנותיהם בנעימים. אישים אלו ואחרים כמותם, לא רק היוו אוצרות בלתי נדלים של תרבות אלא גם פעלו מיוזמתם לחשיפת האוצרות הללו לעיני בני עדתם ולעיני שבטי ישראל כולם במדינת ישראל. המאפיין את כל אנשי הרוח הללו – שרובם יצאו את תימן עוד בנעוריהם – הוא ידע אינטימי בלתי נדלה ובלתי נתפש, לא רק של ההווייה התרבותית, החברתית והמנטלית של החברה היהודית בתימן, אלא גם זו של החברה המוסלמית. ידע זה מבוסס בראש ובראשונה על ידיעת הלשון הערבית, לא רק בלהגיה היהודיים המקומיים, אלא גם על הכרת הערבית הקלאסית – לשון התקשורת של דת האסלאם ושל יצירותיהם המרובות של חכמי תימן המוסלמים. וכידוע, הכרת לשון הדיבור ולשון הכתיבה של חברה אנושית כלשהי, היא יסוד מוסד בהבנה נכונה של אותה חברה, כמוכת ממחקריהם של אנתרופולוגים דגולים מאירופה שעסקו בחברות המוסלמיות בצפון אפריקה ובמזרח התיכון, וכן חוקרים אחרים שעסקו ביהדות תימן – ובראש כולם פרופ' שלמה דב גויטיין ז"ל.

מכל מקום, מיוחד שבכולם היה יקירי נסים בנימין גמליאלי. כפי שכתב נסים בהקדמתו לספרו 'תימן בתעודות' כרך ב (רמלה תשס"ט, עמ' 36), על סמך צרור תעודות משפחתיות שהביא עמו אביו בעת עלותו ארצה כבר בשנת ת"ש (1940), מוצאה של משפחת גמליאלי – היא משפחת ג'מאל בשמה המקורי – בצנעא בירת תימן ומקום משכנה של קהילת הראש היהודית בתימן. שְׁפָר אלג'מאל, אחד מאבות המשפחה שחי בתקופת מהרי"ץ, כלומר במחצית השנייה של המאה הי"ח, היגר לכפר מְעַזְבָּה שבדרום-מזרח תימן סמוך לעיר דַמַת ולא רחוק מן העיר הגדולה דַרְאע. נסים נולד במְעַזְבָּה לאביו בנימין ולאמו זהרה בשנת תרפ"ט (1929), אך כבר בגיל צעיר פרשה אמו לעיר הולדתה דמת יחד עם בנה נסים. כך גדל נסים בצל אהבתה של אמו, אך גם בְּחֶסֶר גדול של חסות אביו והגנתו, דבר שלא הקל עליו

¹ דברים שהושמעו בערב הזיכרון לנסים בנימין גמליאלי ז"ל שנערך מטעם עמותת 'אעלה בתמר' במרכז סוזן דלל, תל אביב-יפו.

את חייו בשנים הללו. מציאות משפחתית זו היא העומדת ברקע הספר האוטוביוגרפי המקיף שלו, 'תחת כנפיה של אמא' (תל אביב תשס"ב), שהיתה הדמות המשפחתית שעיצבה יותר מכל את אישיותו העדינה ונפשו היפה. מכאן נבין גם את הכבוד הרב שרחש לאמו ואת אהבתו הרבה לרעייתו ציפורה שתחיה, ובכלל לתרבות הנשית, כפי שהנציחה בחיבור פורץ הדרך שלו על שירת הנשים בתימן, וכן במחקריו האחרים על האשה בתימן, יהודיה כמוסלמית.

לעיצוב אישיותו בשנים הללו במציאות זו של יתמות מחיי אביו, היה שותף גם עניין אחר – שוטטותו בתחום החברתי-התרבותי החוץ-יהודי, כלומר חברת נערים ערבים במרחבי השדות שבסביבת העיירה. כך נחשף אל שיגם ושיחם של ערביי תימן, אורחות חייהם בגלוי לעין ובסמוי ממנה, ביחסים שבין איש לרעהו ובדברים שבינו לבינה. להקעדר האב נודעה גם משמעות כלכלית עגומה, שכן קצרה ידה של אמו לעמוד בפרנסת המשפחה, ובדומה לרבים מיהודי דרום תימן – ובעיקר נערים – היגר נסים אל עיר הנמל עדן, שהיתה כאבן מושכת בשל בינלאומיותה ואורחות החיים בה שהושפעו מן התרבות האנגלית, העיר שכבר התגוררו בה כמה מקרובי משפחתו. אך גם שם לא מצא מרגוע לנפשו ולאחר זמן לא רב שב אל עיר מגורי אמו ואל שיטוטיו בסביבותיה עם נערי הערבים.

את המנוחה לרוחו הסוערת בקרבו מצא בסופו של דבר כשבא בשנית אל עדן, אך לא אל רחובותיה ששימשו חסרי בית רבים מיהודי תימן שנקלעו אליה כפליטים, אלא אל מחנה 'גאולה' הסמוך לעיר, שם מצא את שלוותו באווירה התרבותית שהביאו אל מחנה זה השליחים הציוניים של היישוב היהודי בארץ ישראל: רעיון הציונות, העברית החדשה, ומעל לכל – הלימוד והרחבת ההשכלה לתחומי דעת שלא נמצא להם מקום בחינוך המסורתי בתימן ובחיי הדת בבית הכנסת, שכבר היה בקי בהם באופן מושלם. חיש מהר נתמנה לספרן בספרייה של המחנה, שם נחשף ללא מעצור וללא גבול אל התרבות העברית החדשה. לא ייפלא, אפוא, שעם עלייתו ארצה נקלט נסים במהרה במערכת החינוך הממלכתית כמורה, כמנהל וכמחנך בקייטנות, כשהוא מרחיב ללא הרף את השכלתו ומנחה את ילדיו ללכת בדרך זו. כמוהו היו צעירים אחרים, ובכללם יוסף דחוח הלוי ז"ל ואהרן פטישי ז"ל, שהקשר אתם התהדק לאחר העלייה למדינת ישראל במסגרת הפעילות הציבורית-התרבותית-הספרותית סביב הביטאון היומרי והנועז 'אפיקים' שנוסד בשנת תשכ"ה (1965), וששם לו למטרה שלושה אתגרים נעלים: תחייה רוחנית וחברתית, הגנת זכויות ומיזוג גליות.

בשלב זה של חייו נצטלבו דרכיו: אני כקצין צעיר בחיל המודיעין, בוגר האוניברסיטה העברית, והוא כמי שנצטייר בעיני כאוצר בלום של ידע על יהדות תימן, שכל כך נמשכתי אליה באותם ימים וביקשתי להשפיה לעיני פל במדינת ישראל. זמן קצר לאחר מכן, בשנת תשכ"ו, יצא לאור ספרו הראשון 'תימן ומחנה גאולה' שבו כבר סימן את עתיד יצירתו: מחד גיסא – תיאור חיי החברה בתימן המוסלמית, כפי שלא נעשה עד אז בלשון העברית, ומאידך

גיסא – תולדות חיי יהודי תימן. בשתי הפנים הללו כתב מה שכתב לא על סמך חיטוט במקורות ארכיוניים או בספרי נוסעים וכיוצא בהם, שלעתים קרובות אינם משקפים את המציאות האמיתית לפי שהם נכתבים בחוסר הבנה או מזווית ראייה סובייקטיבית חד-צדדית, אלא על סמך נסיונו האישי-האינטימי, כמי שראה בעיניו ושמע באוזניו וחווה בעצמו את כל שכתב. מכאן ואילך נפרצה דרכו בשפע של יצירות מסוגות שונות.

השכלתו הרחבה שרכש אותה כאוטודידקט, לפי שמעולם לא חבש ספסליה של אוניברסיטה כלשהי, הביאתו לתאר את תרבות תימן בכלים של יצירות מערביות. אחד ממאמריו הראשונים שראה אור מעל דפי כתב העת 'אפיקים', שהפך להיות הבמה העיקרית לפרסומיו, הוא 'הנאהבים – במותם לא נפרדו: רומיאו ויוליה נוסח תימן', שילוב של שיר עממי בלהג הערבי התימני ומחקר המבוסס עליו. כאן הפנה נסים בנימין גמליאלי לראשונה את תשומת הלב לחיין ערכה של שירת הנשים בתימן ולחשיבותה מבחינת הכרת החיים בארץ זו, ובעיקר בשל היותה כלי הביטוי העיקרי להבעת הגיגיה, שאיפותיה ותסכוליה של חברת הנשים המדוכאת בה. אמת, כבר קדמוהו חוקרים אחרים כיהודה רצהבי וכאמנון קפליוק בפרסום שירי נשים יהודיות מתימן, אך עלה על כולנה גמליאלי שהשכיל להעמיק במשמעויות החברתיות-הפסיכולוגיות-האנתרופולוגיות של יצירה זו, כמסמך אותנטי לחיי הנשים בתימן בחברה הכפרית.

באותו זמן לערך, נודמנו יחד לשבת עיון שנערכה מטעם המחלקה ליוצאי תימן ב'הסתדרות הכללית' במלון שעל חוף הכינרת בטבריה, בהשתתפותו של ישראל ישעיהו, שלצד פעילותו הפוליטית האינטנסיבית, היה גם איש הרוח וחובב תרבות תימן. והנה במסגרת שבת עיון זו, נשא גמליאלי הרצאה מקיפה על שירת הנשים בתימן. כחוקר צעיר שכבר שמע בחוג לספרות עברית באוניברסיטה העברית את לקחי תורתו של פרופ' דב נוי, גדול החוקרים, העושים והמְעֵשִׂים בתחום הספרות העממית של שבטי ישראל, הבעתי בפני נסים את התרשמותי העזה מהרצאתו ומחשיבות היצירות של נשות תימן לחקר יהדות תימן ותימן בכללה, ועודדתי אותו לתעד את השירה הזאת שמעולם לא עלתה על הכתב, בשל היחס השלילי של החברה הגברית כלפיה – 'חַזְאִי', 'סיפורי הסבתא' ('בוֹבָה מֵיִסָּס', בסלנג העברי המושפע מן היידיש). הבנתי מדבריו שכבר עוסק הוא בכך מזה זמן. מכל מקום, בשנת תשל"ה, כשעמד לפרסם בהוצאת 'אפיקים' את קובץ שירת הנשים שלו, 'אהבת תימן – השירה העממית התימנית: שירת הנשים', ביקש ממני לכתוב הקדמה בראש הספר. אני מציין זאת, משום שלנסים תָּאָב הדעת, אך מסיבות הזמן לא יכל להגשים את שאיפתו לרכוש השכלה במוסד גבוה, היתה הערכה רבה למי שהיה חניך האקדמיה, ואפילו למי שהוא צעיר בהרבה ממנו. זה אולי סוד הקרבה שנוצרה בינינו ושנתקיימה במשך כל השנים מאז, עד פטירתו ללא עת. עוד אספר, שבשלב מסוים ניסיתי לפעול בידיעתי ובהסכמתו להביאו אל

בין כותלי האוניברסיטה העברית כתלמיד ובאתי בדברים בעניין זה עם פרופ' יוסף דן, ראש המכון למדעי היהדות דאז במוסד זה, שהתייחס לדבר בחיוב רב. אלא שנסיים בסופו של דבר משך את ידיו מן הרעיון; ואולי בצדק, שכן השכלתו עלתה עשרת מונים על כל תלמיד בחוג לספרות עברית.

למיטב הערכתי, 'אהבת תימן' הוא החיבור החשוב ביותר של נסים בנימין גמליאלי – ויעידו על כך המהדורות הרבות שיצאו מאז, כאשר כל מהדורה אוזלת במהרה ואינה מספקת את דרישת הציבור לחיבור זה. במעשהו זה פתח נסים עולם חדש בפני חוגי המלומדים וחוגי הציבור הרחב כאחד, עולם מופלא של יצירת נשים שאמנם נודעה במדה מסוימת עוד לפני כן, אבל הקקף העצום של השירים והגיוון הרב שלהם שינו לחלוטין את ההערכה ביחס לחברה הנשית בתימן. יש לציין, כי תיעוד מחקרי מעין זה לא נעשה – לא רק ביחס לקהילה אחת בעם היהודי – אלא אף בתימן עצמה לא נתפרסמה אנתולוגיה בהקף זה. מכוח עבודתו של נסים, נערכו עבודות מחקר במוסדות ההשכלה הגבוהה במדינת ישראל המתעדות את שירת הנשים בקהילות אחרות. זאת ועוד, ספרו עודד מחקרים נוספים בסוגה זו של היצירה הנשית בתימן, כגון אלו של מישאל כספי מסנרי ז"ל ושל טובה גמליאל וורד מדר, ייבדל"א. ולא זו בלבד, אלא הספר נעשה אבן יסוד בכל עבודת מחקר העוסקת במגזר הנשי של הקהילה היהודית בתימן או בקהילות יהודיות אחרות, כגון עבודת הדוקטור של רעייתי צביה טובי שראתה אור כספר בשם 'מכלה לחמות: עולמה של האישה היהודיה בדרום תוניסיה והשתקפותו בספרות העממית' (ירושלים תשע"ו), לפי שגם באוסף שירי הנשים של נסים בנימין גמליאלי נכללו שירים הסובבים על יחסי כלה וחמות, כפי שנכללו בו שירים מכל קמדי חייה של האשה היהודיה בתימן.

בנו של נסים, בני (בנימין) גמליאלי, הקרוי על שם אביו של נסים, נטל על עצמו להנציח את יצירת אביו בכך שלאחר שנים רבות חזר לחבוש את ספסלי האקדמיה כדי להשלים באוניברסיטת חיפה את לימודי התואר השלישי בעבודות מחקר על שירת הנשים בתימן. והנה מעשה אבות סימן לבנים: נפל בחלקי ליטול חלק בהנצחה זו, בכך ששימשתי מנחה לבני, בעבודותיו המדעיות לתואר דוקטור, ובסייעתא דשמיא הנה אנו מביאים את עבודת המחקר שלו אל אור הדפוס. יצוין, כי בעבודת השדה שעשה בני, הסתבר כי אביו תנא ושייר, לפי שתיעד שירים נוספים מפי מסרניות שאביו ז"ל לא הגיע אליהן.

עוד אציין, כי מתוך הכרה עמוקה בערכו האוניברסלי של הספר 'אהבת תימן', ביקשתי כבר לפני שנים רבות מכמה מתלמידותיי הערביות באוניברסיטת חיפה להריק את הטכסט הערבי-יהודי של השירים שבספר לאותיות ערביות, לפי שהחוקרת התימניה היושבת בצרפת, דר' חנאן מעלום העוסקת בעולמן של הנשים המוסלמיות בתימן, ושכמה מעבודותיה ופרסומיה השתמש בני גמליאלי לצורך עבודת המחקר שלו, גילתה עניין רב

בספר זה. אלא שבצוק הזמנים לא בא הדבר אל סיומו. ובלי נדר, נשתדל להשלים את המלאכה ולפרסם את הספר בגרסתו הערבית. ואם בערבית עסיקנין, מן הראוי להזכיר את שני הכרכים 'תימן בתעודות'. בכרך הראשון, שיצא לאור בעריכתי על ידי 'מכון שלום לשבטי ישורון' (ירושלים תשנ"ח), הביא המחבר תשעים ותשע תעודות העוסקות בקהילת יהודי דמת מן המאה הי"ט והמאה העשרים, חלק גדול מהן פסקי דין של בית הדין השרעי הכתובים – כמובן – באותיות ערביות. פענוח מסמכים מעין אלו היא משימה לא פשוטה, שבודדים מבין משכילי תימן היהודים יכלו לעמוד בפניה. כל תעודה הובאה בצילום, בפענוח ובתרגום, ומלווה בדיון מקיף ומעמיק על המשמעויות הנובעות ממנה מבחינה חברתית, כגון יחסי יהודים-מוסלמים. כפי שכתב הרב שלום גמליאל ז"ל בפתח דבר לספר, נסים בנימין גמליאלי צורף בהמלצתי לצוות החוקרים ב'מכון שלום לשבטי ישורון' בראשית שנות התשעים במאה שעברה, כמי שיכול להתמודד עם פענוח התעודות הערביות שהביא אתו הרב גמליאל מתימן, ושהיו הבסיס לפרסומים הרבים של המכון.

משנפטר הרב גמליאל בשנת תש"ס (2000) ופעילות המכון פסקה, שקד נסים על פרסום קובץ אחר של תעודות הנוגעות לחיי היהודים בכמה קהילות בדרום מזרח תימן. למרבה הצער הלך נסים לעולמו בחטף בערב שבת, ד' בתמוז תשס"ג, קודם שעלה בידו להגשים את מבוקשו. בנו בני גמליאלי, שבאותה עת החליט לחזור ללימודיו האקדמיים, כאמור, כדי להמשיך את מפעלו של אביו, ביקש ממני לסייע בפרסום הספר. ואמנם כך עשינו והספר ראה אור בעריכתי ובהוצאת המשפחה בשנת תשס"ט.

כאן המקום לציין את העובדה, שתעודות שהובאו בשני הכרכים הנ"ל היו שמורות בארכיון משפחתו של ר' משה יוסף חסן מת'נא אלעטואר שהובא מתימן עם העלייה בשנת תש"י. כפי שמספר נסים במבוא לכרך הראשון, ביקר בשנות החמישים בביתו של סעדיה, בנו של ר' משה זה בגדרה וראה את המסמכים המתגללים בארגז, ובעל הבית, שלא ידע מה לעשות בהם, הציע לנסים לקחת את התעודות ולעשות בהן כראות עיניו. מתוך הבנה בחשיבות המסמכים לקח אותם, אך התקשה בקריאת האותיות הערביות שלא נחשף אליהן בנעוריו בתימן. כמי שאוהב להרחיב את השכלתו, הסתייע בידיד יוצא עיראק ללימוד הכתב הערבי ובמהרה רכש את המיומנות בכתב זה באופן שיכול לקרוא את המסמכים מארכיון משפחת עטואר. אך מאחר שבאותן שנים החל להעלות על הכתב את זכרונותיו מתימן ומ'מחנה גאולה' ואחר כך לתעד את התרבות העממית של יהודי תימן – שירת הנשים וסיפורי העם, לא נתפנה לעסוק בפענוח המסמכים הללו ובפרסומן, אלא רק לאחר שהצטרף כחוקר ל'מכון שלום לשבטי ישורון', לסייע בפענוח התעודות הערביות.

מלבד ספרו 'אהבת תימן' שעניינו שירת הנשים, פרסם כמה ספרים שעניינם סיפורי עם. הספר הראשון, 'חדרי תימן: סיפורים ואגדות' (תל אביב תשל"ח), הוא אוסף עצום של ספרות עממית של יהודי תימן, 131 סיפורים ואגדות, שרובן תיעד המחבר מפי יוצאי תימן. מלאכה אדירה זו נעשתה בהשראתו המבורכת של פרופ' דב נוי, שמכוחו עסקו רבים בתייעוד הסיפור העממי של קהילות ישראל ומי שייסד את ארכיון הסיפור העממי בישראל (אסע"י). נסים שהיה מקורב אליו ביותר, רשם את הסיפורים מפי עשרים ואחד מספרים, ציין בכל סיפור מי היה המסרן שלו, ואף סיפח בסוף הספר את קורות חייהם המקוצרים של המסרנים, כראוי לפרסום מדעי. כהמשך לחיבור זה, פרסם נסים בנימין גמליאלי שני קבצים אחרים של סיפורים אותנטיים מחיי יהודי תימן, 'הקמיע' (רמלה תש"ם) ו'חביון תימן' (רמלה תשמ"ג), שערכם רב להכרת תולדותיהם וחייהם של יהודי דרום תימן.

אף שנסים לא נשא תואר אקדמי כלשהו, זכה להערכה מרובה בקרב האקדמיה בישראל ונטל חלק מכובד בפעילות האקדמית. כך השתתף בכנס הבינלאומי על יהדות תימן שנערך במכון בן-צבי בשנת תשל"ב ומאמרו החדשני על 'הערבים שבקרבתם חיו יהודי תימן, כיתות האיסלאם והיחסים בינן לבין עצמן ובינן לבין היהודים' נכלל בקובץ המאמרים מכנס זה 'יהדות תימן: פרקי מחקר ועיון' שראה אור במכון בן-צבי בשנת תשל"ו בעריכת ישראל ישעיהו ובעריכתו. מאמר פורץ דרך אחר ובעל ערך מדעי על 'חיי האשה בתימן ומעמדה החברתי' התפרסם בכתב העת 'תימא' כרך ו (תשנ"ח). בייחוד ראויה לציון תרומתו העצומה בתרגום התעודות בכרך הראשון של 'אלמסודדה', פנקס בית הדין בצנעא, שראה אור במהדורת יהודה ניני (תל אביב תשס"א).

כללם שלדברים, המנעד היצירתי של נסים בנימין גמליאלי משתרע על פני תחומים רבים, למן היצירה המקורית כסופר וכמשורר, כמתעד מחונן, כמתרגם פואטי ומדעי, וכחוקר מעמיק. כל זאת, כפי שיכולתי לעמוד על כך במפגשנו המרובים, בנוסף להיותו נטוע עמוק במקורות היהדות למן המקרא ועד לספרות חז"ל והפוסקים, שאליהם נחשף עוד מילדותו בתימן והמשיך להגות בהם גם בחייו הבוגרים ולעת זקנה.

אך אסכם דברי על אישיותו של רעי בדברים שכתבתי בסוף הקדמתי לכרך השני של 'תימן בתעודות': "ידיד יקר היה נסים, איש שיחה, מנעים לבני חברתו ומרבה חכמה. רבים היו ידידיו ועם כולם נהג במאור פנים וברעות. כל מפגש עמו היה פורה ומשכיל, מהנה וערב לרוח. פגישתי האחרונה אתו היתה באחת משבתות העיון ועמו נכדו המשפטן עוקר וגאוותו עליו. כדרכו, הרבה בדברי חכמה ושעשוע כשהוא מגלגל במקורותינו מתוך בקיאות רבה. ועתה, נחסר בעולמנו ואין לנו תמורתו. יהי זכרו ברוך".